

סקירת ספר:

טל דקל (2020). נשים וזיקנה – מגדר וגילנות בראי האומנות בישראל. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה (למדא עיון)

כרופ' (אמריטוס) דב שמוטקין

בית הספר למדעי הפסיכולוגיה ומכון הרצג לחקר הזיקנה, אוניברסיטת תל-אביב.

ספרה של ד"ר טל דקל, *נשים וזיקנה*, הוא אירוע אקדמי ותרבותי מיוחד ומרשים ביותר. הספר מביא בתוכו גם סקירה וגם תצוגה, נרחבות ומאלפות, של דימויי נשים זקנות באומנות הישראלית. בסקירה משתלבות שורה של דיסציפלינות, כמו לימודי מגדר, חקר האומנות, גרונטולוגיה וסוציולוגיה. כולם מגויסים כדי להבין תפיסות חברתיות ואומנותיות של קבוצת אוכלוסייה המודרת פעמיים: גם בהדרה מגדרית, כי מדובר בנשים, וגם בהדרה גילנית, כי מדובר בזקנות.

פרקי הספר עוברים בהדרגה מסקירת מאפייניהן של נשים זקנות בתוך תהליכים חברתיים רחבים (כמו כלכלה, פוליטיקה, מרחב ותרבות) לסקירת מאפייני הנשים הזקנות במעגלים החברתיים והאישיים הקרובים (משפחה, בריאות, הגוף והעצמי). בספר נכללות (ומתועדות) 111 יצירות אומנות (ציורים, צילומים ופסלים) שיצרו 80 אומניות (נשים בלבד!) בישראל לאורך המאה ה-20 וה-21. בכל היצירות ניתן לראות מבע ודימוי לזקנתן של נשים. עבודת הספר הפרטנית והשקדנית הזו נעשתה בהרבה ידע ועמל, והיא מהווה דוגמה רבת רושם למחקר המתקיים במפגש המרתק (והבלתי שכיח) שבין מדעי החברה לחקר האומנות.

הספר נבנה על ההנחה, שהאומנות משקפת את התפיסות החברתיות הרווחות על נשים בזיקנה. עם זאת, המחברת גם מדגימה — ואף מבליטה — יצירות אומנות בלתי קונפורמיות, שמעבירות מסרים ביקורתיים ופרובוקטיביים. עיקרן של היצירות הבלתי קונפורמיות הוא בשבירת מוסכמות הגיל. כך, התמונה בשער הספר ("אמא על הנדנדה") מתארת אישה מבוגרת על נדנדה המקובלת כשעשוע לילדים. כמו כן, תמונת הפתיחה ("פאנקיסטית עם סיגריה", עמ' 11) מציגה צילום אישה מבוגרת בלבוש ובקישוטים פאנקיסטיים המתאימים להופעה צעקנית של צעירות. עוד דוגמאות של יצירות מתריסות במיוחד מופיעות בפרק על עירום ומיניות — נושאים שחל עליהם טאבו הדוק

ומיוחד כאשר מדובר בנשים זקנות, ובמיוחד כאשר מדובר במיניות שאיננה בתלם ההטרסקסואלי המקובל. נדמה שיצירות אומנות, לסוגיהן השונים, הן ערוץ כמעט יחיד שבו ניתן למחות כנגד הטאבו הזה.

אפשר, כמובן, לבוא בטענה אל המחברת על בחירתה להציג מיצירותיהן של נשים בלבד, שהרי ללא ספק יהיו קוראות וקוראים שירצו גם לראות, ואף להשוות, נקודות מבט של אומנים-גברים על נשים בזיקנה.

לצד מגבלה זו יש לזכור שהמסגרת הרעיונית של הספר היא פמיניסטית (כפי שהמחברת מעידה על עצמה וכפי שעולה בכירור מתוכני הספר עצמו), ולכן במרכזה של מסגרת זו עומדת נקודת מבטן של יוצרות על מצבן וגורלן של נשים בזיקנה. ניתן למצוא עוד הצדקה לבחירתה של המחברת, והוא הצורך למצות את היקפו האפשרי של הספר בסקירת יצירות של אומניות באופן שיכיל את רוחב היריעה של נקודת המבט הנשית. ואכן, הספר מציג גיוון מופלא בין יצירות המתארות נשים בזיקנה במצבי העליבות והמצוקה שלהן לבין יצירות המציגות נשים זקנות במבע של עוצמה והשראה. הגיוון הזה מוביל את המחברת אל התובנה (עמ' 331), שבעוד שגילנות מכווצת את הזיקנה לאחדות סטריאוטיפית שלילית בעיקרה, הגיל הזקן עצמו מלא בשונות ענקית של צורות חיים וחויות אנושיות. אפילו הזהות המגדרית הקולקטיבית של נשים בגיל הזיקנה מאבדת ממהותה אל מול מגוון הזהויות הנשיות המתגלות במרחבי היצירה האומנותית.

עוד מגבלה ברורה בתוכנית הספר היא הצטמצמות באומנות הישראלית, בעיקר מאמצע המאה ה-20 ואילך. ישנה סקירה, יחסית לא ארוכה (עמ' 39-57), של זיקנה ומגדר בתולדות האומנות הכללית, מרתקת כשלעצמה. גם בעניין זה יהיו בוודאי קוראות וקוראים שירצו להבין את האומנות הישראלית על מגדר וזיקנה בהקשר רחב יותר של מוטיבים והשפעות מתולדות האומנות בארץ ובעולם. בעניין זה המחברת מציינת כי שדה האומנות בישראל הוא צעיר, "ואין לו היסטוריה ומורשת ארוכות כמו בתרבויות ובחברות אחרות" (עמ' 57). גם בעניין זה סביר שהמחברת הייתה צריכה לשים גבולות להיקף הספר, העוסק כהגדרתו "בראי האומנות בישראל", ויש לקוות שיימצא בהמשך מקום גם להפקת סקירה מקבילה על מגדר (נשים וגברים) וזיקנה באומנות העכשווית בעולם.

ניתן לגזור מסקנות והשלכות שונות מהחומרים העולים בספר. מאחר ש"גילנות ושנאת זקנות עדיין משגשגות" (עמ' 340), רבים יוכלו להזדהות עם הכוונה הברורה בספר למגר את התופעות הפוגעניות האלה. בכך יתאפשר לנשים לקבל את עצמן ואת זקנתן, ולא להיזקק להכחשה ולדיסוציאציה של גילן ומצבן.

ספר מסוג זה בוודאי משרת את המטרה הרחבה להתגבר על הסטריאוטיפים המציגים את דמות האישה הזקנה ככזויה ומודרת, ולקדם את ההבנה "שבזיקנה יש גם פוטנציאל של התפתחות, שחרור ותקווה" (עמ' 361). מבחינת המחברת, הספר הוא גם פלטפורמה מרחיקת לכת יותר לסדר יום פמיניסטי, שעל פיו צריכה להשתרש "ההבנה שיש כוח נשי, המאחד נשים בגילים שונים, כוח שהוא רב-דורי, ושרב המאחד על המפריד" (עמ' 347). על פי אותו סדר יום, "נדרשת סולידריות בין נשים מקבוצות חברתיות שונות" כדי לאפשר "תמיכה הדדית ושגשוג אל מול העולם הפטריארכלי המדכא אותן" (עמ' 347).

המסגרת התאורטית הפמיניסטית, המוצגת בצורה מבוארת ומפורטת היטב, היא אחת החוזקות של הספר. עם זאת, ייתכן שהיא מקשה לראות בכיורור גם תובנות אפשריות נוספות מחומרי הספר, כמו, למשל, הצורך בקואליציה של נשים וגברים גם יחד כנגד גבריות פטריארכלית דכאנית, היכולת האנדרוגנית של הזיקנה לטשטש הבדלים בין נשיות לגבריות ולא בהכרח לחדד אותם, או כוחה של הסולידריות הבין-דורית במשפחה דווקא להעצים את האישה הזקנה מול הגבר הזקן, כפי שעולה ממחקרים גרונטולוגיים שונים.

לסיכום, מדובר בספר רב איכות והיקף (הוא זכה בקרן גולדברג לכתבי יד מצטיינים מטעם האוניברסיטה הפתוחה), שמהווה משאב לימודי וחוויתי לתחום חקר המגדר, לתחום הגרונטולוגיה החברתית, וכמובן לשוחרי אומנות. כפי שמציינת המחברת, "נשים זקנות מצויות בתת-ייצוג בכל צורות המדיה ברחבי העולם" (עמ' 290). מכאן, שהספר עושה שירות חשוב בהרחבת הנראות של נשים זקנות ובהבלטת צדדים חיוביים ומרתקים בנראות זו. הוא מצטרף לעבודות עיון וחקר נדירות יחסית, היודעות לחבר מסרים של מדעי החברה ושל היצירתיות האומנותית לכלל הבנה טובה יותר של עולמנו החברתי.

